

RZYMSKIE PRAWO PRYWATNE

Kompendium

Antoni Dębiński

SERIA AKADEMICKA

WYDANIE

7

PIKTOGRAMY

wskazują ważne elementy
książki i ułatwiają
ich odnalezienie

Ważne

Przykłady

Podstawa prawna
Kontekst prawny

Pytania
Zadania

Rozwiązania
Odpowiedzi

Stanowisko stron
Pogląd

Orzecznictwo

Literatura

Historia

Nowe przepisy

RZYMSKIE PRAWO PRYWATNE

Kompendium

Antoni Dębiński

SERIA AKADEMICKA

WYDANIE **7**

Rysunki
Mateusz Rakowicz

Wydawca
Dagna Kordyasz

Redaktor prowadzący
Joanna Ołówek

Opracowanie redakcyjne
Anna Wojciechowska

Projekt okładek serii
Wojtek Kwiecień-Janikowski, Przemek Dębowski

prawolubni

Ta książka jest wspólnym dziełem twórcy i wydawcy. Prosimy, byś przestrzegał przysługujących im praw. Książkę możesz udostępnić osobom bliskim lub osobiście znanym, ale nie publikuj jej w internecie. Jeśli cytujesz fragmenty, nie zmieniaj ich treści i koniecznie zaznacz, czyje to dzieło. A jeśli musisz skopiować część, rób to jedynie na użytek osobisty.

Szanujemy prawo i własność
Więcej na www.legalnakultura.pl
Polska Izba Książki

© Copyright by Wolters Kluwer Polska Sp. z o.o., 2021

ISBN 978-83-8246-093-3
7. wydanie

Wolters Kluwer Polska Sp. z o.o.
Dział Praw Autorskich
01-208 Warszawa, ul. Przyokopowa 33
tel. 22 535 82 19
e-mail: PL-ksiazki@wolterskluwer.com

księgarnia internetowa www.profinfo.pl

SPIS TREŚCI

Wykaz skrótów	19
Wstęp	21
Rozdział pierwszy	
Zagadnienia wstępne	23
I. Pojęcie i znaczenie prawa rzymskiego	23
§ 1. Prawo rzymskie	23
§ 2. Rzymskie pojęcie prawa i sprawiedliwości	24
1. <i>Ius i fas</i>	24
2. Próby definicji prawa i sprawiedliwości	25
II. Podziały prawa	27
§ 3. Ogólna charakterystyka	27
§ 4. <i>Ius publicum – ius privatum</i>	27
§ 5. <i>Ius civile</i>	28
§ 6. <i>Ius gentium</i>	29
§ 7. <i>Ius honorarium</i>	30
§ 8. <i>Ius naturale</i>	31
§ 9. <i>Ius commune – ius singulare</i>	32
§ 10. <i>Ius vetus – ius novum</i>	32
§ 11. <i>Ius strictum – ius aequum</i>	32
III. Systematyka rzymskiego prawa prywatnego	33
§ 12. Systematyka Ustawy XII tablic	33
§ 13. Systematyka edyktu pretorskiego	34
§ 14. Systematyka <i>Instytucji Gajusa</i>	34
§ 15. Systematyka pandektowa	35
Rozdział drugi	
Historyczny rozwój prawa rzymskiego	36
I. Historyczny rozwój źródeł prawa rzymskiego	36
§ 16. Pojęcie i rodzaje źródeł prawa rzymskiego	36
1. Pojęcie	36
2. Źródła poznania	37

II. Rozwój rzymskiego prawa prywatnego	38
§ 17. Periodyzacja	38
§ 18. Prawo archaiczne (starorzyskie)	38
1. Początki prawa. Zwyczaj	38
1. Prawo zwyczajowe	38
2. <i>Leges regiae</i>	39
2. Ustawa XII tablic	39
3. Początki rzymskiej jurysprudencji	41
4. <i>Leges</i>	42
1. <i>Leges rogatae</i>	42
2. <i>Plebiscita</i>	44
§ 19. Prawo przedklasyczne	44
1. Ogólna charakterystyka	44
2. Edykty magistratur	44
3. Ustawy	45
4. Jurysprudencja	46
§ 20. Prawo klasyczne	47
1. Ogólna charakterystyka	47
2. <i>Senatus consulta</i>	48
3. <i>Edictum Salvianum</i>	49
4. Rozwój jurysprudencji klasycznej. <i>Ius publice respondendi</i>	50
1. Kierunki działalności i formy literackie	50
2. <i>Ius respondendi</i>	51
5. Szkoły prawnicze	51
6. Przedstawiciele jurysprudencji klasycznej	52
7. <i>Institucje Gajusa</i>	53
8. Konstytucje cesarskie	54
§ 21. Prawo poklasyczne	55
1. Ogólna charakterystyka	55
2. Zbiory konstytucji cesarskich	56
3. Jurysprudencja. Ustawy o cytowaniu	57
1. Nauka prawa. Prawo wulgarne	57
2. Ustawa o cytowaniu	57
4. Poklasyczne zbiory prawa	58
§ 22. Kodyfikacja justyniańska	59
1. Prace kodyfikacyjne	59
2. Kodeks	60
3. <i>Digesta</i>	60
4. <i>Institucje</i>	61
5. <i>Nowele</i>	61
6. <i>Corpus Iuris Civilis</i>	62
III. Pojustyniańskie dzieje prawa rzymskiego	62
§ 23. Prawo rzymsko-bizantyjskie i jego zbiory	62

§ 24.	Prawo rzymskie w Europie	63
1.	<i>Leges Romanae Barbarorum</i>	63
2.	Szkoła glosatorów	64
3.	Szkoła komentatorów	65
4.	Kierunek humanistyczny	66
5.	Szkoła historyczna i pandektystyka	66
6.	Recepcja prawa rzymskiego	67
7.	Kościół i prawo rzymskie	68
§ 25.	Prawo rzymskie w Polsce	69
1.	Kwestia recepcji prawa rzymskiego w Polsce	69
2.	Nauka prawa rzymskiego w Polsce	70

Rozdział trzeci

Proces cywilny	72
I. Ogólna charakterystyka, rozwój i organizacja procesu	72
§ 26. Pojęcie procesu	72
§ 27. Historyczny rozwój procesu	72
§ 28. Skarga (powództwo) – <i>actio</i>	75
§ 29. Fazy procesu zwyczajnego	76
§ 30. Organizacja sądownictwa w okresie republiki i pryncypatu	77
§ 31. Sędzia prywatny i sądy kolegialne	77
§ 32. Jurysdykcja	78
§ 33. Właściwość sądu – forum	79
§ 34. Strony procesowe i ich zastępcy procesowi	80
1. Strony procesowe	80
2. Zdolność sądowa, zdolność procesowa i legitymacja procesowa	81
3. Zastępcy procesowi	81
II. Proces legisakcyjny	82
§ 35. Rodzaje legisakcji	82
1. Ogólna charakterystyka	82
2. Poszczególne legisakcje	83
1. <i>Legis actio sacramento</i>	83
2. <i>Legis actio per iudicis arbitrive postulationem</i>	84
3. <i>Legis actio per condictionem</i>	84
4. <i>Legis actio per manus iniunctionem</i>	84
5. <i>Legis actio per pignoris capionem</i>	85
§ 36. Przebieg postępowania legisakcyjnego	85
III. Proces formułkowy	86
§ 37. Geneza i ogólna charakterystyka procesu	86
§ 38. Postępowanie w stadium <i>in iure</i>	88
1. Wezwanie do sądu – <i>in ius vocatio</i>	88
2. <i>Editio actionis</i>	88

§ 39.	Stanowisko pozwanego	89
1.	Sposoby zachowania pozwanego	89
2.	<i>Confessio in iure</i>	90
3.	<i>Indefensio</i>	90
4.	<i>Negatio</i>	90
5.	<i>Exceptio</i>	91
§ 40.	<i>Litis contestatio</i>	92
1.	Pojęcie	92
2.	Skutki	92
§ 41.	Formułka procesowa	93
1.	Pojęcie	93
2.	Części formułki	93
1.	<i>Intentio</i>	93
2.	<i>Condemnatio</i>	94
3.	<i>Demonstratio</i>	94
4.	<i>Adiudicatio</i>	95
5.	<i>Exceptio</i>	95
6.	<i>Praescriptio</i>	95
§ 42.	Rodzaje skarg (<i>actiones</i>)	96
1.	<i>Actiones in rem – actiones in personam</i>	96
2.	<i>Actiones civiles – actiones honorariae</i>	97
3.	<i>Actiones poenales – actiones rei persecutoriae</i> – <i>actiones mixtae</i>	98
4.	<i>Actiones privatae – actiones populares</i>	99
5.	<i>Actiones arbitrariae</i>	99
§ 43.	Postępowanie w fazie <i>apud iudicem</i>	99
1.	Postępowanie dowodowe	99
2.	Wyrok	101
§ 44.	Egzekucja	104
1.	Pojęcie i podstawy egzekucji	104
2.	Rodzaje egzekucji	105
IV.	Ochrona pozaprocesowa	106
§ 45.	Ogólna charakterystyka	106
§ 46.	Poszczególne środki	107
1.	Interdykt	107
2.	<i>Restitutio in integrum</i>	108
3.	<i>Missio in possessionem</i>	108
V.	Proces kognicyjny (<i>cognitio extra ordinem</i>)	109
§ 47.	Organizacja sądownictwa w okresie dominatu	109
§ 48.	Cechy charakterystyczne procesu	109
§ 49.	Przebieg postępowania	111
§ 50.	Wyrok i apelacja	112
§ 51.	Egzekucja	112

Rozdział czwarty

Prawo osobowe	114
I. Osoby fizyczne	114
§ 52. Zdolność prawna	114
1. Pojęcie osoby i zdolności prawnej	114
2. Status	115
3. <i>Capitis deminutio</i>	116
4. Koniec zdolności prawnej	117
§ 53. Niewolnicy	118
1. Powstanie niewoli	118
2. Położenie prawne niewolnika	119
1. Niewolnik jako przedmiot prawa	119
2. Udział niewolników w obrocie majątkowym	120
3. Zgaśnięcie niewoli	122
4. Ustawy ograniczające wyzwolenia niewolników	123
§ 54. Wyzwolenicy	124
§ 55. Półwolni	124
§ 56. Wolni	125
1. Obywatele rzymscy	125
1. Nabycie i utrata obywatelstwa rzymskiego	125
2. Uprawnienia przysługujące obywatelom	126
2. <i>Latini</i>	127
3. <i>Peregrini</i>	127
§ 57. Osoby <i>sui iuris</i> i <i>alieni iuris</i>	128
§ 58. Inne przyczyny wpływające na zakres zdolności prawnej	129
1. Infamia	129
2. Religia	130
II. Osoby prawne	131
§ 59. Korporacje	131
§ 60. Fundacje	132
III. Zdolność do czynności prawnych	133
§ 61. Pojęcie zdolności do czynności prawnych	133
§ 62. Ograniczenia zdolności do czynności prawnych	134
1. Wiek	134
2. Choroba umysłowa	135
3. Płeć	136
4. Marnotrawstwo	136
IV. Czynności prawne	137
§ 63. Pojęcie, rodzaje i skutki czynności prawnych	137
1. Zdarzenia prawne – działania – czynności prawne	137
2. Rodzaje czynności prawnych	138
3. Skutki	139
4. Nieważność	141
5. Konwalidacja i konwersja	141

§ 64.	Wady oświadczenia woli	142
1.	Pojęcie wady oświadczenia woli	142
2.	Zamierzona niezgodność pomiędzy wolą a jej oświadczeniem	142
3.	Niezamierzona niezgodność pomiędzy wolą a jej oświadczeniem	143
1.	Pomyłka	143
2.	Błąd	143
3.	<i>Ignorantia iuris</i>	144
4.	<i>Dolus</i> i <i>metus</i>	145
1.	Pobudka w czynności prawnej	145
2.	<i>Dolus</i>	145
3.	<i>Metus</i>	146
§ 65.	Treść czynności prawnych	147
1.	Elementy treści czynności prawnej	147
2.	Warunek	148
3.	Termin	148
4.	Polecenie	149
§ 66.	Zastępstwo	150

Rozdział piąty

Prawo rodzinne	151
I. Rodzina rzymska	151
§ 67. Patriarchalna władza w rodzinie	151
§ 68. Agnacja i kognacja	151
1. Agnacja	151
2. Kognacja	152
§ 69. Powinowactwo	154
§ 70. Stanowisko prawne osób <i>alieni iuris</i>	154
II. Prawo małżeńskie	155
§ 71. Pojęcie i zawarcie małżeństwa	155
1. Pojęcie	155
2. Wymogi zawarcia małżeństwa	155
3. Konkubinat i <i>contubernium</i>	156
4. Zaręczyny	157
5. Zawarcie małżeństwa	158
§ 72. <i>Conventio in manum</i>	159
§ 73. Rozwiązanie małżeństwa	160
1. Sposoby rozwiązania małżeństwa	160
2. Rozwód	161
3. Zniesienie <i>manus</i>	161
4. Małżeństwo ponowne	161

§ 74.	Ustawodawstwo małżeńskie cesarza Augusta	162
§ 75.	Skutki zawarcia małżeństwa	163
	1. Skutki w zakresie prawa osobowego	163
	2. Skutki w zakresie prawa majątkowego	164
	1. Ogólna charakterystyka	164
	2. Darowizny między małżonkami	164
	3. Posag	165
III.	Władza ojcowska (<i>patria potestas</i>)	166
§ 76.	Powstanie władzy ojcowskiej	166
	1. Sposoby powstania władzy ojcowskiej	166
	2. Urodzenie w małżeństwie	166
	3. Przysposobienie	167
	1. Adopcja	167
	2. Arrogacja	168
	4. Legitymacja dziecka	168
§ 77.	Treść władzy ojcowskiej	170
	1. Władza nad osobami	170
	2. Władza nad majątkiem	171
	1. Ogólna charakterystyka	171
	2. <i>Peculium</i>	171
	3. <i>Bona materna</i>	172
§ 78.	Wygaśnięcie władzy ojcowskiej	172
	1. Sposoby wygaśnięcia władzy ojcowskiej	172
	2. Emancypacja	172
IV.	Opieka i kuratela	173
§ 79.	Sposoby powołania opiekuna	173
§ 80.	Opieka nad niedojrzałymi	174
§ 81.	Opieka nad kobietami	175
§ 82.	Kuratela	176

Rozdział szósty

Prawo rzeczowe	178
I. Rzeczy	178
§ 83. Pojęcie rzeczy	178
§ 84. Rzeczy wyjęte z obiegu	179
§ 85. Podział rzeczy będących w obrocie	180
1. <i>Res Mancipi</i> – <i>res nec Mancipi</i>	180
2. Rzeczy ruchome i rzeczy nieruchome	181
3. Rzeczy pojedyncze – rzeczy złożone – rzeczy zbiorowe	181
4. Rzeczy oznaczone co do gatunku (<i>genus</i>) i co do cech indywidualnych (<i>species</i>). Rzeczy zamienne i niezamienne ...	182
5. Rzeczy zużywalne i nieużywalne	183

6. Rzeczy podzielne i niepodzielne	183
7. Przynależność	184
8. Pożytki	184
§ 86. Rodzaje władztwa nad rzeczami	185
II. Posiadanie	185
§ 87. Pojęcie, geneza i rodzaje posiadania	185
1. Pojęcie	185
2. Geneza i skutki	185
3. Rodzaje	186
1. Posiadanie a dzierżenie	186
2. <i>Possessio ad interdicta</i>	187
3. <i>Possessio iusta</i> oraz <i>possessio iniusta</i>	187
§ 88. Nabycie i utrata posiadania	188
1. Nabycie posiadania <i>corpore et animo</i>	188
1. Nabycie <i>corpus</i>	189
2. Nabycie <i>animus</i>	189
2. Nabycie wyjątkowe – <i>solo animo</i>	190
3. Utrata posiadania	190
§ 89. Ochrona posesoryjna	190
1. Pojęcie ochrony posesoryjnej	190
2. <i>Interdictum uti possidetis</i>	191
3. <i>Interdictum utrubi</i>	191
4. <i>Interdictum unde vi</i>	192
5. <i>Interdictum de precario</i>	193
6. <i>Interdictum quod vi aut clam</i>	193
III. Własność	194
§ 90. Pojęcie i treść własności	194
§ 91. Rodzaje i ograniczenia własności. Współwłasność	195
1. Własność kwirytarna i bonitarna	195
2. Własność na gruntach prowincjonalnych	196
3. Ograniczenia prawa własności	196
1. Ogólna charakterystyka	196
2. Ograniczenia prawa własności wynikające z prawa sąsiedzkiego	197
3. Zasada tzw. elastyczności prawa własności	198
4. Współwłasność	198
§ 92. Nabycie własności	199
§ 93. Pierwotne sposoby nabycia własności	200
1. Zasiedzenie	200
1. Pojęcie i rozwój historyczny	200
2. Wymogi	200
3. <i>Longissimi temporis praescriptio</i>	201
4. Funkcje	202

2. Zawłaszczenie	202
3. Akcesja	203
1. Pojęcie i formy	203
2. Połączenie nieruchomości	203
3. Połączenie ruchomości z nieruchomościami	204
4. Połączenie ruchomości z ruchomościami	204
4. Przetworzenie rzeczy	205
5. Nabycie własności na pożytkach	206
6. Znalezienie skarbu	206
§ 94. Pochodne sposoby nabycia własności	207
1. Mancypacja	207
2. <i>In iure cessio</i>	208
3. Tradycja	209
1. Pojęcie	209
2. Wymogi	209
§ 95. Ochrona prawa własności	211
1. Ogólna charakterystyka	211
2. <i>Rei vindicatio</i> – skarga wydobywcza	212
1. Cele skargi	212
2. Strony	213
3. Pożytki i nakłady	213
3. <i>Actio negatoria</i> – skarga negatoryjna	215
4. <i>Actio Publiciana</i> – powództwo publicjańskie	215
IV. Prawa na rzeczy cudzej	216
§ 96. Pojęcie i podział	216
§ 97. Służebności	217
1. Pojęcie i podział	217
2. Służebności gruntowe	218
3. Służebności osobiste	218
1. <i>Ususfructus</i>	218
2. <i>Usus</i>	219
3. <i>Habitatio</i>	219
4. <i>Operae servorum et animalium</i>	219
4. Zasady dotyczące służebności	220
5. Powstanie i zgaśnięcie służebności	220
6. Ochrona służebności – <i>actio confessoria</i>	221
§ 98. <i>Emfiteuza</i>	222
§ 99. Prawo zabudowy	223
§ 100. Prawo zastawu	224
1. Pojęcie i rozwój historyczny zastawu	224
1. Pojęcie i formy zastawu	224
2. <i>Fiducia</i>	224
3. <i>Pignus</i>	225
4. <i>Hypotheca</i>	226

2. Powstanie i zgaśnięcie zastawu	227
3. Przedmiot prawa zastawu	228
4. Realizacja prawa zastawu	228
5. Wielość zastawów	229

Rozdział siódmy

Zobowiązania	231
I. Pojęcie, ogólna charakterystyka i podział zobowiązań	231
§ 101. Pojęcie zobowiązania. Podział zobowiązań ze względu na ich charakter	231
1. Definicje źródłowe zobowiązania	231
2. Elementy zobowiązania	232
3. <i>Obligatio</i> i prawa rzeczowe	232
4. Zobowiązania cywilne i naturalne	233
5. Zobowiązania jednostronnie i dwustronnie zobowiązujące ...	234
6. Zobowiązania ścisłego prawa i dobrej wiary	235
§ 102. Podmiot zobowiązania	236
1. Wielość podmiotów zobowiązania. Zobowiązania podzielne i niepodzielne	236
2. Zobowiązania solidarne	237
3. Zmiana podmiotu zobowiązania. Cesja	238
§ 103. Źródła powstania zobowiązań	239
1. Początki rzymskiej <i>obligatio</i>	239
2. Źródła zobowiązań w prawie klasycznym i poklasycznym	240
§ 104. Przedmiot zobowiązania	241
1. Świadczenie w zobowiązaniu	241
2. Odsetki	243
3. Zobowiązanie specyficzne i gatunkowe	243
4. Zobowiązanie przemienne i upoważnienie przemienne	244
§ 105. Skutki niewykonania zobowiązania	245
1. Podstawy odpowiedzialności za niewykonanie zobowiązania ...	245
2. Szkoda i obowiązek jej naprawienia	246
3. Wina dłużnika	247
4. Odpowiedzialność z tytułu <i>custodia</i>	249
§ 106. Zwłoka	250
II. Zobowiązania z kontraktów, z umów nieformalnych oraz jak gdyby z kontraktów	251
§ 107. Pojęcie i podział kontraktów	251
§ 108. Kontrakt pożyczki (<i>mutuum</i>)	253
1. Pojęcie i konstrukcja kontraktu pożyczki	253
2. <i>Senatus consultum Macedonianum</i>	253
3. Pożyczka morska	254

§ 109. Kontrakt przechowania (<i>depositum</i>)	254
1. Pojęcie i skutki prawne zawarcia kontraktu	254
2. Szczególne rodzaje depozytu	255
§ 110. Kontrakt użyczenia (<i>commodatum</i>)	256
1. Pojęcie i skutki prawne zawarcia kontraktu	256
2. Uprawnienia i obowiązki stron	256
3. <i>Commodatum</i> a <i>precarium</i>	257
§ 111. Kontrakt zastawu ręcznego (<i>pignus</i>)	258
§ 112. Kontrakty werbalne	259
1. Stypulacja	259
2. Inne kontrakty werbalne	259
§ 113. Kontrakty literalne	260
1. <i>Expensilatio</i>	260
2. <i>Chirographum</i> i <i>syngrapha</i>	261
§ 114. <i>Emptio-venditio</i> (kontrakt kupna-sprzedaży)	261
1. Pojęcie i rozwój historyczny kontraktu	261
2. Towar i cena	262
3. Obowiązki sprzedawcy i kupującego	263
4. Odpowiedzialność sprzedawcy z tytułu ewikcji	264
5. Odpowiedzialność sprzedawcy z powodu wad fizycznych przedmiotu sprzedaży	265
6. Umowy dodatkowe	266
§ 115. Kontrakt najmu (<i>locatio-conductio</i>)	266
1. Pojęcie i rodzaje	266
2. Najem rzeczy (<i>locatio-conductio rei</i>)	267
3. Najem usług (<i>locatio-conductio operarum</i>)	268
4. Najem dzieła (<i>locatio-conductio operis faciendi</i>)	268
5. <i>Lex Rhodia de iactu</i>	269
§ 116. Kontrakt spółki (<i>societas</i>)	270
1. Pojęcie i rodzaje	270
2. Obowiązki wspólników i rozwiązanie kontraktu spółki	271
3. Spółka a korporacja	271
§ 117. Kontrakt zlecenia (<i>mandatum</i>)	272
§ 118. Kontrakty nienazwane (<i>contractus innominati</i>)	274
1. Pojęcie	274
2. Klasyfikacja	275
§ 119. <i>Pacta</i>	276
1. Pojęcie	276
2. Podział	276
§ 120. <i>Pacta praetoria</i>	277
1. <i>Constitutum debiti</i>	277
2. <i>Recepta</i>	277

§ 121. <i>Pacta legitima</i>	278
1. Kompromis (<i>compromissum</i>)	278
2. Umowa darowizny (<i>pactum de donatione</i>)	279
§ 122. Zobowiązania jak gdyby z kontraktów	280
1. Pojęcie i podział	280
2. <i>Negotiorum gestio</i>	280
3. Bezpodstawne wzbogacenie	281
III. Zobowiązania z deliktów i jak gdyby z deliktów	282
§ 123. Zobowiązania z deliktów	282
1. Ogólna charakterystyka	282
2. Podział	283
§ 124. <i>Furtum</i> (kradzież)	284
1. Pojęcie	284
2. <i>Furtum manifestum</i> – <i>furtum nec manifestum</i>	284
3. Skargi z tytułu kradzieży	284
§ 125. <i>Rapina</i> (rabunek)	285
§ 126. <i>Iniuria</i> (zniewaga)	286
§ 127. <i>Damnum iniuria datum</i> (bezprawne wyrządzenie szkody w cudzym majątku)	287
§ 128. Przepępstwa prawa pretorskiego	288
1. <i>Metus</i> (przymus psychiczny)	288
2. <i>Dolus</i> (podstęp)	289
3. <i>Fraus creditorum</i> (działanie na szkodę wierzyciela)	289
§ 129. Zobowiązania jak gdyby z deliktów	290
1. Pojęcie i rodzaje	290
2. Wyrzucenie lub wylanie czegoś z budynku (<i>deiectum vel effusum</i>)	290
3. Umieszczenie przedmiotu stwarzającego zagrożenie dla bezpieczeństwa ruchu (<i>positum aut suspensum</i>)	291
4. Odpowiedzialność sędziego niewłaściwie prowadzącego proces (<i>iudex qui litem suam fecit</i>)	291
IV. Umocnienie i umorzenie zobowiązań	294
§ 130. Umocnienie zobowiązań	294
1. Sposoby umacniania zobowiązań	294
2. Poręczenie	294
3. Zadek	296
§ 131. Umorzenie zobowiązań	296
§ 132. Umorzenie zobowiązań <i>ipso iure</i>	297
1. Wykonanie zobowiązania – <i>solutio</i>	297
2. Zwolnienie z zobowiązania	297
3. Nowacja	298
4. <i>Confusio</i>	299
5. <i>Concursus causarum lucrativarum</i>	300

§ 133. Umorzenie zobowiązań <i>ope exceptionis</i>	300
1. <i>Pactum de non petendo</i>	300
2. Potrącenie (<i>compensatio</i>)	300

Rozdział ósmy

Prawo spadkowe	302
§ 134. Ogólna charakterystyka	302
1. Pojęcie prawa spadkowego i dziedziczenia	302
2. Powołanie do dziedziczenia	304
3. <i>Hereditas i bonorum possessio</i>	305
§ 135. Dziedziczenie testamentowe	306
1. Pojęcie testamentu	306
2. Rodzaje testamentów	307
1. Starorzyskie formy testamentu	307
2. Testament prawa pretorskiego	308
3. Testamenty w prawie poklasycznym i justyniańskim	308
3. Nieważność i nieskuteczność testamentu	309
4. Kodycyl	311
5. Niegodność dziedziczenia	311
§ 136. Treść testamentu	312
1. Ustanowienie dziedzica – <i>heredis institutio</i>	312
2. <i>Cautio Muciana</i>	312
3. Podstawienie dziedzica – <i>substitutio</i>	313
§ 137. Dziedziczenie przeciwtestamentowe	315
1. Wydziedziczenie. Dziedziczenie przeciwtestamentowe formalne	315
2. <i>Querella inofficiosi testamenti</i>	316
3. Zachowek. Dziedziczenie przeciwtestamentowe materialne	317
§ 138. Dziedziczenie beztestamentowe	318
1. Pojęcie i rozwój historyczny	318
2. Dziedziczenie beztestamentowe według prawa cywilnego	319
3. Dziedziczenie beztestamentowe według edyktu pretorskiego ...	320
4. Zmiany w dziedziczeniu beztestamentowym w okresie pryncypatu	321
5. Dziedziczenie beztestamentowe według prawa justyniańskiego	322
6. Kwarta ubogiej wdowy	323
§ 139. Nabycie spadku i jego skutki	324
1. Nabycie spadku	324
2. Skutki nabycia spadku	324
3. Transmisja powołania	326
4. Podatek od spadków	326

§ 140. Nabycie spadku przez kilku spadkobierców	327
1. Wielość dziedziców. Prawo przyrostu	327
2. Zaliczenia na dział spadkowy	327
3. Ochrona dziedzica	328
4. Spadek leżący	329
§ 141. Zapisy	329
1. Pojęcie i rodzaje zapisów	329
2. Legat	330
1. Legat windykacyjny	330
2. Legat damnacyjny	330
3. Legat <i>sinendi modo</i>	331
4. Legat <i>per praeceptionem</i>	331
3. Ograniczenie zapisów. Kwarta falcydyska	331
4. Fideikomisy	332
5. Fideikomis uniwersalny	332
 Literatura wybrana	 335
 Łacińskie sentencje prawnicze	 339
 Indeks terminów i zwrotów łacińskich	 343
 Indeks osób	 369

WYKAZ SKRÓTÓW

a.	– <i>actio</i> (skarga, powództwo)
C. J.	– <i>Kodeks Justyniana</i> ; po symbolu C. J. następują cyfry arabskie kolejno oznaczające księgę, tytuł, konstytucję cesarską i paragraf
Coll.	– <i>Mosaicarum et Romanarum legum collatio</i> ; po symbolu Coll. następują cyfry arabskie kolejno oznaczające księgę, tytuł i fragment
C. Th.	– <i>Kodeks Teodozjański</i> ; po symbolu C. Th. następują cyfry arabskie kolejno oznaczające księgę, tytuł, konstytucję cesarską i paragraf
D.	– <i>Digesta Justyniana</i> ; po symbolu D. następują cyfry arabskie oznaczające kolejno księgę, tytuł, fragment i paragraf
G.	– <i>Instytucje Gajusa</i> ; po symbolu G. następują cyfry arabskie kolejno oznaczające księgę i fragment
Inst.	– <i>Instytucje Justyniana</i> ; po symbolu Inst. następują cyfry arabskie oznaczające kolejno księgę, tytuł i fragment
Lenel, Edictum	– O. Lenel, <i>Das edictum perpetuum</i> , wyd. III, Leipzig 1927
Nov.	– <i>Nowele Justyniana</i> ; po symbolu Nov. następują cyfry arabskie oznaczające kolejno konstytucję cesarską, tytuł i paragraf
Paul. Sent.	– <i>Sentencje Paulusa</i> ; po symbolu Paul. Sent. następują cyfry arabskie kolejno oznaczające księgę, tytuł i fragment
pr.	– <i>principium</i> (początek)
przed Chr.	– przed Chrystusem
SC	– <i>senatus consultum</i> (uchwała senatu)
tabl.	– Ustawa XII tablic; po symbolu tabl. następują cyfry arabskie oznaczające kolejno tablicę i fragment

WSTĘP

Prawo rzymskie zajmuje szczególne miejsce w dziejach prawa. Z prostego, cechującego się patriarchalnym i wybitnie narodowym charakterem systemu przekształciło się w wyniku przemian polityczno-gospodarczych w prawo powszechne i uniwersalne. O jego znaczeniu świadczy fakt, że przetrwało upadek państwa, które je wytworzyło. Wraz z filozofią grecką i religią chrześcijańską wywarło ono szczególny wpływ na formowanie się cywilizacji europejskiej, zwanej także zachodnią czy łacińską.

Wkład, jaki wnosi poznanie prawa rzymskiego do formacji historycznej jurystów, nie jest jego jedyną wartością. Studium prawa rzymskiego stanowi przede wszystkim wprowadzenie do współczesnego prawa cywilnego. Jurysprudence rzymska bowiem, szczególnie ta z okresu klasycznego, odznaczająca się wysokim poziomem naukowym, wykształciła metodę prawniczego myślenia, argumentacji, precyzyjną i jasną terminologię oraz sformułowała wiele reguł, zasad oraz podziałów, które są wykorzystywane do dziś przez naukę prawa cywilnego. Instytucje i pojęcia wytworzone przez rzymskich prawników stanowią podstawę współczesnego prawa cywilnego. Zwięzłe rzymskie paremie prawne nadal są istotnym elementem retoryki prawniczej. Poprzez propedeutyczne wprowadzenie do współcześnie obowiązującego prawa cywilnego prawo rzymskie podejmuje także obecnie zadanie, które zawsze było przypisywane tej dyscyplinie naukowej pozostającej w programie studiów jurystycznych.

Prawo rzymskie stanowi jeden z przedmiotów nauczania uniwersyteckiego, poczynając od założenia pierwszego w chrześcijańskiej Europie uniwersytetu w Bolonii. Obecnie jest ono nadal uznawane za ważny element edukacji prawniczej i istotny składnik europejskiej kultury prawnej; w większości polskich wydziałów prawa ma nadal status przedmiotu obowiązującego. Stąd też powstała myśl przygotowania kompendium wiedzy z tego zakresu, przydatnego w kształceniu przyszłych prawników. Niniejsze opracowanie prezentuje więc w sposób przystępny i zwięzły podstawowe instytucje oraz zasady prawa rzymskiego prywatnego. Ponieważ jego celem nie jest przedstawienie prawa rzymskiego w sposób wyczerpujący i systematyczny (co jest zadaniem podręczników), dlatego skupia się ono zasadniczo na okresie rzymskiego prawa klasycznego.

Prawo rzymskie opiera się na tekstach źródłowych w języku łacińskim, dlatego zamieszczone w niniejszym kompendium niektóre z nich zostały opatrzone tłumaczeniem na język polski (*Instytucje Gajusa* i *Instytucje Justyniana* cytowane są w zasadzie według przekładu Cezarego Kunderewicza, a fragmenty *Ustawy XII tablic* w przekładzie Marii i Jana Zabłockich).

Podręcznik ze względów dydaktycznych obejmuje całość materiału z zakresu prawa rzymskiego wykładanego obecnie na polskich uniwersytetach i zawiera następujące treści: zagadnienia wstępne (pojęcie, podziały oraz systematyka prawa rzymskiego), historię prawa rzymskiego i jego źródeł, zarys rzymskiego prawa prywatnego, omówienie procesu cywilnego, prawa osobowego, prawa rodzinnego, prawa rzeczowego, zobowiązań oraz prawa spadkowego. Na końcu opracowania zamieszczone zostały indeksy: terminów i zwrotów łacińskich, paremii rzymskich oraz osób.

Ze względu na dydaktyczne przeznaczenie książki zamieszczono w niej rysunki i wykresy oraz wyróżnienia niektórych definicji i terminów. Korzystanie z niej ułatwia system odsyłaczy wewnętrznych. Przydatnym uzupełnieniem treści podręcznika mogą być publikacje, których wykazy zostały zamieszczone na końcu każdego rozdziału.

Kolejne, siódme wydanie *Rzymskiego prawa prywatnego. Kompendium* pojawia się na księgarskim rynku w związku z wyczerpaniem nakładu poprzedniego wydania tego podręcznika. Jego zasadnicza konstrukcja nie została zmieniona. Zostały natomiast dokonane pewne korekty i modyfikacje tekstu.

Na zakończenie pragnę serdecznie podziękować Pani Doktor Izabeli Leraczyk – adiunkt w Katedrze Prawa Rzymskiego KUL – za uwagi i sugestie poczynione przed przygotowaniem do druku niniejszego wydania.

Lublin, styczeń 2021 roku

Antoni Dębiński

Rozdział pierwszy

ZAGADNIENIA WSTĘPNE

I. Pojęcie i znaczenie prawa rzymskiego

§ 1. Prawo rzymskie

 We współczesnym języku termin „prawo rzymskie” jest używany w różnych § 1 znaczeniach. Pojęciem tym jest nazywana **odrębna dziedzina wiedzy, przedmiot nauczania i badań naukowych** prowadzonych w różnych ośrodkach akademickich na świecie. Godzi się zaznaczyć, że jako dyscyplina naukowa prawo rzymskie było jednym z podstawowych przedmiotów uprawianych od początku istnienia uniwersytetu jako instytucji naukowej. Pierwszy bowiem uniwersytet założony pod koniec XI w. w Bolonii, gdzie wykładał Irnerius (ok. 1070–1130), wybitny uczony, twórca szkoły glosatorów (☞ § 24, 2), w istocie był szkołą prawa, w której nauczano prawa rzymskiego oraz prawa kanonicznego – podówczas dwóch powszechnych i dominujących systemów prawnych w europejskiej nauce prawa.

 W literaturze najczęściej pojęciem „prawo rzymskie” określa się **prawo, które zostało stworzone i obowiązywało w starożytnym państwie rzymskim w okresie od założenia Rzymu (753 r. przed Chr.) do końca istnienia tego państwa**. W jego części zachodniej obowiązywało do upadku cesarstwa zachodniorzymskiego (476 r.). W części wschodniej zaś jako cezurę czasową tradycyjnie podaje się datę śmierci cesarza Justyniana I (565 r.), a niekiedy przedłuża się ten okres do upadku państwa bizantyjskiego (1453 r.), w którym stosowano prawo rzymsko-bizantyjskie (☞ § 23). Obowiązując na ogromnych obszarach w okresie wielu stuleci, nie było „jednym” prawem rzymskim; podlegało ono różnym przeobrażeniom. Uwzględniając różne fazy jego rozwoju, w literaturze wyróżnia się: prawo rzymskie archaiczne, przedklasyczne, klasyczne, poklasyczne oraz prawo rzymskie justyniańskie.

 Rozwój prawa rzymskiego, co stanowi fenomen w historii kultury, nie zakończył się z chwilą, kiedy państwo i formacja społeczno-ekonomiczna, które wytworzyły to prawo, legły w gruzach. Stąd nazwą „prawo rzymskie” określa się także

prawo, które odżywało i znalazło zastosowanie w późniejszych epokach na terenie Europy kontynentalnej i poza nią jako „prawo powszechne” (*ius commune*) oraz prawo rzymskie (*usus modernus pandectarum*).

Terminem „rzymskie prawo powszechne” (lub „pospolite”) – *ius commune* nazywa się **system prawny o międzynarodowym, europejskim charakterze, stworzony w średniowiecznej Europie (XI–XIV w.)** na uniwersytetach włoskich, głównie przez szkołę glosatorów (☞ § 24, 2) i komentatorów (☞ § 24, 3). *Ius commune* stanowiło syntezę zasad prawa rzymskiego i innych ówczesnych systemów prawnych, tj. prawa statutowego miast włoskich oraz prawa kanonicznego. Ten średniowieczny system prawny poprzez wiele stuleci szeroko i inspirowo oddziaływał na naukę i praktykę stosowania prawa w wielu państwach europejskich.

Odnowione przez glosatorów i komentatorów prawo rzymskie w XV i XVI w. zostało **recypowane** (łac. *recipere* – przyjmować), tj. uznane za prawo obowiązujące, i było stosowane w praktyce wymiaru sprawiedliwości. W wyniku tego procesu prawo rzymskie, zwane recypowanym, obowiązywało (w różnym zakresie) w Europie na terenie wielu państw przez cztery stulecia (☞ § 24, 6). Tym prawem, jako posiłkowym, przez wiele stuleci posługiwał się także Kościół (☞ § 24, 7).

Recepcja prawa rzymskiego w średniowieczu miała charakter ogólnoeuropejski, ale proces ten najszerszej wystąpił na terenie Niemiec, gdzie prawo rzymskie w XVI stuleciu zostało przyjęte w całości (*in complexu*) jako subsydiarne (posiłkowe) w stosunku do norm prawa niemieckiego. Począwszy od połowy XVII w., w praktyce sądowej prawo rzymskie zostało zmodyfikowane i dostosowane do współczesnych potrzeb obrotu prawnego; ten nowy, scalający koncepcje prawa rzymskiego i niemieckiego system został nazwany *usus modernus pandectarum* (współczesne zastosowanie pandektów), kierunek badań zaś (którego apogeum przypada na XIX w.) nad tym prawem w literaturze jest określany jako „pandektystyka” (☞ § 24, 5).

§ 2. Rzymskie pojęcie prawa i sprawiedliwości

1. *Ius* i *fas*

§ 2

Współczesnemu wyrazowi „prawo” w terminologii rzymskiej odpowiada łaciński wyraz *ius*, który przez jurysprudencję rzymską był używany w różnych znaczeniach. Terminem tym oznaczano **zarówno prawo w znaczeniu przedmiotowym** (prawo przedmiotowe – zespół norm prawnych), jak też w **znaczeniu podmiotowym** (prawo podmiotowe – uprawnienie). Jurysprudencja rzymska nie знаła tego współcześnie stosowanego podziału prawa.

Znaczenie terminu *ius* było określane poprzez odróżnienie od słowa *fas*, aczkolwiek w początkowym okresie rozwoju cywilizacji rzymskiej, kiedy reguły prawne nie były wyraźnie oddzielone od zasad religijnych i moralnych, terminy te nie stanowiły przeciwieństwa, rozgraniczenie zaś treści obu wyrazów nie zawsze było łatwe. Później, w okresie klasycznym, na skutek rozwoju oraz postępującej laicyzacji prawa terminy te były stosowane na oznaczenie działania w dwu odrębnych obszarach życia społecznego. Słowo *ius* oznaczało **sferę działania dozwoloną i chronioną przez państwo** (prawo ludzkie), natomiast *fas* – **sferę działania dozwoloną i osłanianą przez religię** (prawo boskie).

Każde wykroczenie poza sferę chronioną przez *ius*, naruszenie dóbr materialnych lub nietykalności jednostki stanowiło bezprawie, niesprawiedliwość (*iniuria*); uprawniała ona poszkodowanego do pomocy własnej lub domagania się nałożenia odpowiedniej sankcji przez państwo. Z kolei czyn naruszający prawa boskie, wykroczenie poza sferę *fas* nazywane było *nefas* (bezbożność, niegodziwość); ścigało ono na sprawcę nazywanego *sacer* (termin ten oznaczał: „przeklęty”, „przeznaczony na zgubę”, ale i „poświęcony bóstwu”, „święty”) sankcję z zakresu prawa sakralnego.

2. Próby definicji prawa i sprawiedliwości

Juryści rzymscy, podchodząc powściągliwie i ostrożnie do kwestii teoretycznych i abstrakcyjnych, nie wypracowali wyczerpującej i całościowej definicji prawa. Bardzo znamienity jest fakt, że Gajus, autor podstawowego podręcznika prawa rzymskiego (II w.), nie zamieścił w nim definicji prawa; wykład rozpoczął od objaśnienia jego podziałów. Definicji prawa nie ma także w *Instytucjach* i *Digestach* justyniańskich (VI w.), mimo że na początku tych zbiorów kompilatorzy zamieścili tytuł *De iustitia et iure – O sprawiedliwości i prawie* (Inst. 1, 1; D. 1, 1). Teksty źródłowe zawierają jednak wiele sformułowań i wypowiedzi, na podstawie których można wyrobić sobie zdanie, jak prawnicy rzymscy rozumieli podstawowe pojęcia, takie jak: **prawo** (*ius*), **sprawiedliwość** (*iustitia*) oraz **słuszność** (*aequitas*).

Do najbardziej znanych i oryginalnych prób zdefiniowania *ius* należy wypowiedź jurysty z okresu klasycznego, Publiusza Juwencjusza Celsusa, która została przekazana przez innego wybitnego znawcę prawa Domicjusza Ulpiana: [...] *ut eleganter Celsus definit, ius est ars*

boni et aequi („[...] jak to trafnie zdefiniował Celsus, prawo jest sztuką stosowania tego, co dobre i słuszne”), Ulpian, D. 1, 1, 1 pr.

Cytowaną opinię Celsusa określił Ulpian mianem „definicji”, nie jest nią ona jednak w ścisłym znaczeniu tego terminu. Lapidarna wypowiedź jurysty przede wszystkim opisuje prawo jako umiejętność, biegłość, kunszt, sztukę stosowania (*ars*) oraz podkreśla etyczne podstawy każdego prawa, tj. jego związku z pojęciem dobra (*bonum*) i słuszności (*aequitas*). Pojęcia te nie zostały jednak dookreślone, stąd wypowiedź Ulpiana, będąca przedmiotem wielu analiz i komentarzy w literaturze nie tylko prawniczej, jest postrzegana jako ogólny postulat uwzględnienia tych wartości przy wykonywaniu (stosowaniu) prawa.

Określając pojęcie prawa, jurysprudencja rzymska niejednokrotnie odwoływała się do idei sprawiedliwości. Takie powiązanie odnajdujemy w tekście Ulpiana zamieszczonym na początku *Digestów* justyniańskich. Objasniając znaczenie słowa *ius* poprzez wyprowadzenie jego etymologii od wyrazu *iustitia*, prawnik wskazywał na szczególnie ważny związek prawa ze sprawiedliwością. Jest ona – według niego – „stałą i trwałą wolą oddania każdemu tego, co mu się należy” – ***Iustitia est constans et perpetua voluntas ius suum cuique tribuendi*** (D. 1, 1, 10 pr.).

W innym tekście Ulpian, usiłując przedstawić istotę prawa, odwołał się do pojęć pokrewnych: podstawowych zasad prawa (*praecepta iuris*) i nauki prawa, wiedzy prawniczej (*iurisprudentia*). ***Iuris praecepta sunt haec: honeste vivere, alterum non laedere, suum cuique tribuere*** („Zasady prawa są następujące: żyć szlachetnie, innym nie szkodzić, oddać każdemu, co mu się należy”), Ulpian, D. 1, 1, 10, 1.

Wypowiedzi na temat istoty prawa zawierają zatem wyraźny postulat jego **zgodności z zasadami moralnymi**. Prawu rzymskiemu nie była obca idea, że owe zasady, a nie tylko przepis, winny być uwzględniane przy stosowaniu prawa; myśl tę m.in. odzwierciedla fragment konstytucji cesarza Konstantyna Wielkiego: *Placuit, in omnibus rebus praecipuam esse iustitiae aequitatisque quam stricti iuris rationem* („Przyjęło się we wszystkich sprawach bardziej uwzględniać sprawiedliwość i słuszność niż ścisłe brzmienie przepisu”), C. J. 3, 1, 8.

 Juryści rzymscy mieli jednak świadomość, że zgodność przepisów prawa z zasadami etycznymi nie zawsze ma miejsce oraz że dokładne zastosowanie przepisów prawa może niekiedy prowadzić do krzywdy i nieprawości, o czym dowodnie przekonuje oparta na wypowiedziach pisarzy popularna rzymska zasada ***Summum ius summa iniuria*** – „Najwyższe prawo najwyższym bezprawiem” (Cicero, *De officiis* 1, 10).

II. Podziały prawa

§ 3. Ogólna charakterystyka

Prawo rzymskie podlegało przeobrażeniom na przestrzeni kilku stuleci, przechodząc § 3 różne fazy rozwoju – od okresu archaicznego poprzez klasyczny aż do schyłkowego. Nawet jednak na poszczególnych etapach rozwojowych nie było prawem „jednym”, stanowiącym jednolity i uporządkowany system. Obejmowało ono wiele przepisów regulujących różne domeny życia społecznego; różny był też zakres ich obowiązywania. Juryści rzymscy, mimo że na ogół byli niechętni teoretycznym i abstrakcyjnym rozważaniom, wprowadzili różne podziały prawa, z których pewne zachowały znaczenie do dziś. Należą do nich rozróżnienia na:

- prawo publiczne i prawo prywatne (*ius publicum* – *ius privatum*),
- prawo przysługujące szerokiej grupie osób i prawo szczególne (*ius commune* – *ius singulare*),
- prawo ścisłe (surowe) i prawo słuszne (*ius strictum* – *ius aequum*).

Jurisprudencja rzymska rozróżniała także różne historyczne warstwy obowiązującego prawa: *ius civile* – *ius gentium* – *ius honorarium*, które powstawały i rozwijały się wskutek przemian społeczno-ustrojowych w starożytnym Rzymie. W okresie cesarstwa, kiedy ustały przyczyny tworzenia się tych nawarstwień, juryści wprowadzili inne przeciwstawienie: prawo dawne i prawo nowe, obecnie w literaturze nazywane *ius vetus* i *ius novum*.

Kolejny podział wprowadzony – wprowadzie tylko zaczątkowo – pod wpływem greckiej myśli filozoficznej polegał na odróżnieniu prawa pozytywnego państwowego od prawa naturalnego (*ius naturale*).

§ 4. *Ius publicum* – *ius privatum*

Do najbardziej podstawowych podziałów prawa wprowadzonych przez juryspru- § 4 dencję rzymską należy rozróżnienie na **prawo publiczne** (*ius publicum*) i **prawo prywatne** (*ius privatum*). Podział ten był znany Ciceronowi (106–43 przed Chr.) oraz Tytusowi Liwiuszowi (59 r. przed Chr.–17 r. po Chr.), który, pisząc o Ustawie XII tablic, stwierdził, że była ona „źródłem całego prawa – tak publicznego, jak prywatnego” – *fons omnis publici privatique iuris* (*Ab Urbe condita* 3, 34, 5). Kryteria podziału na prawo publiczne i prywatne podał Ulpian w słynnej definicji: *Publicum ius est quod ad statum rei Romanae spectat, privatum quod ad singulorum utilitatem* („Prawem publicznym są te normy, które odnoszą się do ustroju państwa rzymskiego, prawem prywatnym zaś te, które dotyczą interesu poszczególnych jednostek”), Ulpian, D. 1, 1, 1, 2.

! Zgodnie z tym określeniem podstawą rozróżnienia na dwa działy prawa była korzyść, interes (*utilitas*). Normy, które dotyczyły ogółu, zostały nazywane prawem publicznym, te zaś, które chroniły korzyści poszczególnych jednostek, prawem prywatnym.

Stosowane w różnych tekstach źródłowych pojęcie *ius publicum* w zestawieniu z terminem *ius privatum* nabiera jeszcze innego znaczenia. Pierwsze wskazuje przepisy prawne bezwzględnie obowiązujące, drugie zaś – przepisy prawne, które mogły być zmieniane w drodze zawieranych umów przez poszczególne jednostki.

Pewne odniesienie do podziału na prawo publiczne i prywatne ma rozróżnienie na *ius cogens* (prawo bezwzględnie obowiązujące) i *ius dispositivum* (prawo względnie obowiązujące). Termin nierzymski *ius cogens* oznaczał normy, których każdy podmiot winien był przestrzegać, nie mogąc uchylać ich zastosowania poprzez własne oświadczenie woli. Taki charakter miały przede wszystkim przepisy prawa publicznego. Przeciwwstawieniem *ius cogens* było *ius dispositivum* (termin nierzymski) obejmujące przepisy, których zastosowanie mogło być w konkretnych przypadkach wyłączone poprzez oświadczenie woli zainteresowanego podmiotu. Mające subsydiarny (pomocniczy) charakter, przepisy *iuris dispositivi* znajdowały swoje podstawowe zastosowanie w prawie obligacyjnym.

§ 5. *Ius civile*

§ 5 Prawo rzymskie, podobnie jak i inne antyczne systemy prawne, przyjmowało zasadę personalności prawa. Zgodnie z nią każdy obywatel – niezależnie od tego, gdzie się znajdował – posługiwał się prawem swojego państwa (swojej *civitas*). Z punktu widzenia tej zasady można wyróżnić dwie warstwy (części) prawa rzymskiego – *ius civile* i *ius gentium*. Pojęcie *ius civile* Gajus objaśnił na początku swoich *Instytucji* w następujący sposób: *Nam quod quisque populus ipse sibi ius constituit, id ipsius proprium est vocaturque ius civile, quasi ius proprium civitatis* („Prawo, które każdy lud ustanowił sam dla siebie, jest właściwe tylko jemu i nazywa się prawem obywatelskim”), Gajus, *Instytucje* 1, 1.

! *Ius civile* było zatem zespołem norm prawnych, obowiązujących w państwie rzymskim, którymi mogli posługiwać się tylko obywatele państwa rzymskiego (*civis* – obywatel). Jako najstarsza i początkowo jedyna warstwa prawa rzymskiego, z racji pochodzenia, było częściowo prawem zwyczajowym, a częściowo stanowionym. Prócz zwyczaju (*mos*) źródłami tworzenia tej warstwy prawa były ustawy zgromadzeń ludowych (*leges*), uchwały zgromadzeń plebejskich (*plebiscita*), uchwały senatu (*senatus consulta*), rozporządzenia cesarskie (*decreta principum*) oraz działalność jurysprudencji. *Ius civile* cechowało się ogromnym formalizmem i surowością; przepisy tej warstwy zaliczane były do prawa ścisłego (surowego) – *ius strictum* (☞ § 11).

Ius civile zasadniczo obowiązywało tylko obywateli rzymskich; do jego instytucji nie mieli dostępu ani sprzymierzeńcy, ani też inne grupy cudzoziemców – peregrynów. Wyjątkowo w niektórych sytuacjach udzielano Latynom (§ 56, 2) i peregrynom (§ 56, 3) pewnych uprawnień: *conubium*, tj. prawa zawierania małżeństw zgodnie z *ius civile*, i *commercium*, tj. prawa zawierania aktów prawa cywilnego w zakresie obrotu gospodarczego.

Rzymskie *ius civile* nazywane było także, od dawnej nazwy mieszkańców starożytnego Rzymu, „prawem Kwirytów” (*ius Quiritium*).

§ 6. *Ius gentium*

 ***Ius gentium* stanowiło warstwę (część) rzymskiego prawa prywatnego obejmującą normy, które – według jurysprudencki rzymskiej – zgadzały się z przepisami prawnymi obcych ludów.** Zgodnie z wypowiedzią Gajusa *ius gentium* traktowano jako prawo wspólne wszystkich ludzi. § 6

Podstawowe zasady tej warstwy prawa jurysprudencja rzymska wyprowadzała niewątpliwie z obserwacji, że istniały pewne instytucje i reguły prawne, które były uznawane i stosowane tak w Rzymie, jak i w innych społeczeństwach. Na przykład Gajus w swoich *Instytucjach* podaje, że *ius gentium* znało instytucję prawną zwaną *potestas* – władzę, którą właściciel (*dominus*) wykonywał wobec niewolnika. Ale przeciwnie, jak relacjonuje dalej Gajus, władza ojcowska (*patria potestas*), jaką wykonywał *pater familias* wobec własnych dzieci, nie mogła być przyznana cudzoziemcowi.

Rzymski porządek prawny uznawał zatem nawet u cudzoziemców *potestas* nad niewolnikami, a w konsekwencji także ważność wyzwoleń niewolników, których oni dokonywali, ale zdecydowanie odrzucał możliwość uznania władzy ojcowskiej cudzoziemców wobec własnych dzieci. Władza ojcowska (*patria potestas*, § 76) bowiem była traktowana jako instytucja specyficznie rzymska.

Ius gentium jako historyczne nawarstwienie prawa rzymskiego różniło się od *ius civile* tym, że stosowano je do regulowania – w związku z dynamicznym rozwojem rzymskiej gospodarki i opanowywaniem przez Rzymian coraz większych terytoriów – stosunków prywatnoprawnych pomiędzy obywatelami rzymskimi i cudzoziemcami – peregrynami (*peregrini*) oraz pomiędzy samymi peregrynami w wypadku, gdy ich sprawy były rozstrzygane przez sądy rzymskie.

Warstwa prawa rzymskiego zwana *ius gentium* obejmowała przede wszystkim normy, które zrodziły się w praktyce międzynarodowego obrotu gospodarczego. Na gruncie tej warstwy prawa wykształciły się zobowiązania oparte na dobrej wierze

(*bona fides*) o nieformalnym charakterze, m.in. kontrakty konsensualne i większość realnych oraz niektóre sposoby nabycia własności, jak np. tradycja (*traditio*) czy zawłaszczenie (*occupatio*). Przepisy *ius gentium* zaliczane były do prawa słusznego – *ius aequum* (⚖ § 11).

Rozwój *ius gentium* stanowił przejaw tendencji do stopniowego uwalniania prawa rzymskiego od rygoryzmu i surowości oraz był odzwierciedleniem procesu stopniowego przechodzenia w starożytnym Rzymie od prawa narodowego do prawa uniwersalnego.

Stosowane w praktyce pretora peregrynów *ius gentium* koegzystowało z *ius civile* i oddziaływało na nie. Z biegiem lat przeciwieństwa pomiędzy tymi warstwami prawa zmalały; przyczyną tego przeobrażenia były przede wszystkim coraz częstsze nadania obywatelstwa rzymskiego. Zasadnicze znaczenie miał w tym względzie słynny edykt cesarza Karakalli z 212 r. (*Constitutio Antoniniana*), na mocy którego prawie wszyscy wolni mieszkańcy państwa rzymskiego otrzymali obywatelstwo. Zmiany polityki państwa co do obywatelstwa (*status civitatis*) spowodowały, że przeciwstawienie *ius civile* – *ius gentium* straciło swoje podstawy, aczkolwiek ślady tego podziału spotykamy jeszcze w zbiorach prawa justyniańskiego.

§ 7. *Ius honorarium*

§ 7 W historycznym rozwoju prawa rzymskiego jurysci wyróżniali ***ius honorarium***. Stanowiło ono **warstwę (część) prawa rzymskiego obejmującą przepisy zawarte w edyktach magistratur jurysdykcyjnych**, przede wszystkim pretorów (oraz edylów kurulnych i namiestników w prowincjach), stąd nazywane było także prawem pretorskim – ***ius praetorium***. Jurysta Papinian (II/III w.) tak określił funkcje tej warstwy prawa: *Ius praetorium est, quod praetores introduxerunt adiuvandi vel supplendi vel corrigendi iuris civilis gratia propter utilitatem publicam* („Prawo pretorskie jest prawem, które wprowadzili pretorzy celem wspomagania, uzupełniania lub poprawiania prawa cywilnego dla publicznej użyteczności”), Papinian, D. 1, 1, 7, 1.

Pretorzy odegrali ogromną rolę w rozwoju prawa. I chociaż formalnie nie mogli tworzyć lub znieść *ius civile*, w istotny sposób oddziaływali na jego rozwój; podstawowym i skutecznym instrumentem służącym pretorom do przystosowywania formalnego i surowego prawa cywilnego był edykt pretorski (na temat edyktu i mechanizmu tworzenia prawa pretorskiego ⚖ § 19, 2). Zgodnie z cytowaną wypowiedzią jurysty celem prawotwórczej działalności pretora było:

- *adiuvare* – wspomaganie,
- *supplere* – uzupełnianie,
- *corrigere* – poprawianie prawa cywilnego.

Ius honorarium, podobnie jak *ius gentium*, współistniało z *ius civile*. Niekiedy występowało wyraźne rozróżnienie pomiędzy tymi częściami prawa, np. na gruncie prawa rzeczowego, przy rozróżnieniu dwu typów własności – kwirytarnej, tj. według *ius civile*, i bonitarnej, tj. według *ius honorarium* (§ 91, 1), lub prawa spadkowego, gdzie dziedziczenie mogło nastąpić według *ius civile* lub *ius honorarium* (§ 134, 3). W okresie pryncypatu od czasu powstania edyktu salwiańskiego (*Edictum Salvianum*, § 20, 3), opracowanego na polecenie cesarza Hadriana (ok. 130 r.), prawotwórcza rola pretora zanikła, a waga samego przeciwstawienia *ius civile* i *ius honorarium* istotnie zmalała.

§ 8. *Ius naturale*

Pojęcie **prawa naturalnego** (*ius naturale*) zrodziło się w starożytnym Rzymie pod koniec republiki pod wpływem filozofii greckiej – głównie myśli Arystotelesa i nauki stoików. Sam termin *ius naturale* jest mało ostry i należy bardziej do kategorii filozoficznych niż prawnych. W źródłach często występował on w bliskim związku z terminem *ius gentium*, aczkolwiek te dwa działy prawa były odróżniane. Według Gajusa *naturalis ratio* (wrodzony rozsądek), czyli element prawa naturalnego, stanowiła podstawę *ius gentium*.

Termin „prawo naturalne” był stosowany w tekstach źródłowych także na oznaczenie **prawa właściwego wszystkim stworzeniom żyjącym**; w ten sposób prawo naturalne definiował Ulpian: *Ius naturale est, quod natura omnia animalia docuit* („Prawo naturalne jest tym, czego natura nauczyła wszystkie żywe istoty”), Ulpian, D. 1, 1, 1, 3.

 Z tego prawa, pisze dalej jurysta, wywodzi się związek mężczyzny z kobietą, płodzenie i wychowywanie potomstwa. Ulpian następnie konstatuje, że: *Videmus etenim cetera quoque animalia, feras etiam istius iuris peritia censer* („Widzimy bowiem, że wszystkie istoty żywe, w tym także dzikie zwierzęta, znają to prawo”), D. 1, 1, 1, 3. W innym miejscu (D. 1, 1, 11 pr.) Ulpian określił prawo naturalne jako prawo idealne, odpowiadające kryterium sprawiedliwości i słuszności oraz będące w opozycji do prawa pozytywnego (*quod semper est bonum et aequum*). Jurysta stwierdził, że zgodnie z prawem naturalnym wszyscy ludzie winni być wolni, ale niewolnictwo zostało wprowadzone przez *ius gentium* (D. 1, 1, 4 pr.).

Justynian, łącząc ideę prawa idealnego z doktryną chrześcijańską w swoich *Institucjach*, podał nową definicję prawa naturalnego rozumianego jako pewien stały i niezmienny porządek prawny. *Sed naturalia quidem iura, quae apud omnes gentes peraeque servantur, divina quadam providentia constituta semper firma atque immutabilia permanent* („Ale prawa naturalne, których wszystkie narody przestrzegają w jednakowy sposób, są nadane przez opatrność boską i pozostają zawsze stałe i niezmiennie”), *Institucje Justyniana* 1, 2, 11.

To justyniańskie pojęcie *ius naturale* twórczo oddziaływało na późniejsze teorie prawa naturalnego oraz miało wpływ na rozwój idei przyjmowanej we współczesnych systemach prawa publicznego, mówiącej, że człowiek ma prawa, które są wcześniejsze od społeczeństwa i od umowy społecznej.

§ 9. *ius commune* – *ius singulare*

- § 9 Innym podziałem występującym w rzymskim prawie prywatnym było rozróżnienie, nie zawsze ostre, na **prawo przysługujące szerokiej grupie osób (*ius commune*)** i **prawo szczególne, wyjątkowe, odnoszące się do pojedynczych zdarzeń lub osób bądź ściśle określonej grupy osób (*ius singulare*)**. W źródłach to pierwsze pojęcie oznaczało instytucje lub zasady prawne stosowane generalnie, podczas gdy drugie odnosiło się do rozporządzeń wyjątkowych, wymykających się generalnej logice systemu prawnego.

Prawo szczególne zatem obejmowało normy stanowiące wyjątek od ogólnych uregulowań; jako przykład *ius singulare* można wskazać testament żołnierski, który mógł być zawarty bez obowiązku zachowania formy przepisanej prawem powszechnym.

Ius singulare niekiedy było określane terminami: *privilegium*, *beneficium* lub *favor*.

§ 10. *ius vetus* – *ius novum*

- § 10 W okresie pryncypatu różnice pomiędzy *ius civile* i *ius gentium* zacierały się przede wszystkim na skutek ciągłego poszerzania kręgu obywateli rzymskich. Po ogłoszeniu wspomnianej już *Constitutio Antoniniana* (261 § 6), nadającej obywatelstwo bez mała wszystkim wolnym mieszkańcom imperium, dawne rozróżnienia i przeciwieństwa pomiędzy tymi nawarstwieniami prawa straciły uzasadnienie. W okresie dominatu na oznaczenie prawa z wcześniejszych stadiów rozwoju używano terminu „prawo dawne” – *ius vetus* lub *ius antiquum* w przeciwieństwie do prawa cesarskiego zawartego w konstytucjach cesarskich (*leges*) zwanego „prawem nowym” – *ius novum*.

§ 11. *ius strictum* – *ius aequum*

- § 11 Teksty źródłowe pozwalają wyróżnić podział norm prawnych na te, których należało **przestrzegać rygorystycznie, ściśle, zgodnie z literą prawa (*ius strictum*)**, oraz te, które należało **stosować, uwzględniając zasady dobrej wiary i słusz-**

ności (*ius aequum*). Szczególne znaczenie podział ten miał w procesie cywilnym, kiedy rozróżniano skargi prawa ścisłego (*actiones stricti iuris*) oraz skargi oparte na dobrej wierze (*actiones bonae fidei*). Przy skargach prawa ścisłego sędzia musiał się ściśle (*stricte*) trzymać polecenia zawartego w formułce procesowej. Podobnie obowiązywały ściśle zasady interpretacji treści czynności prawnych, będących podstawą powstania takich skarg (I § 101, 5).

Przeciwstawieniem skarg ścisłego prawa były skargi dobrej wiary, przy których sędzia – ferując wyrok – uwzględniał nie tylko okoliczności wynikające z treści czynności prawnej, ale także nieformalne zastrzeżenia oraz zasady słuszności i dobrej wiary (I § 42, 2).

Praecepta iuris sunt haec: honeste vivere, alterum non laedere, suum cuique tribuere.

III. Systematyka rzymskiego prawa prywatnego

§ 12. Systematyka Ustawy XII tablic

Próby systematyzacji prawa według określonego porządku są dostrzegalne § 12 w Ustawie XII tablic, najstarszym zbiorze prawa rzymskiego (I § 18, 2). Na podstawie przekazów pośrednich autorów starożytnych, począwszy od XVI w., podejmowano próby rekonstrukcji ustawy oraz zastosowanej systematyki. Układ tego zbioru ma charakter asocjacyjny (skojarzeniowy); zasadzał się on na łączeniu, nierzadko mechanicznym i luźnym, przepisów do siebie podobnych. Jako prawdopodobny można przyjąć następujący podział materiału prawnego zawartego w ustawie:

- proces cywilny (tablice I–III);
- prawo rodzinne; prawo spadkowe (tablice IV–V);
- prawo majątkowe (tablice VI–VII);
- prawo karne (tablice VIII–IX);
- prawo sakralne (tablica X);
- przepisy uzupełniające (tablice XI–XII).

Systematyka Ustawy XII tablic, mimo ogromnego respektu, jakim darzono zbiór, nie odegrała istotnej roli w późniejszym rozwoju prawa rzymskiego.

§ 13. Systematyka edyktu pretorskiego

- § 13 Ogromną rolę w elastycznym rozwoju prawa rzymskiego odegrała prawotwórcza działalność urzędu pretora, do którego istotnych uprawnień należało wydawanie edyktu (*ius edicendi*, § 19, 2). Układ edyktu, trudny do odtworzenia w szczegółach (§ 20, 3), korespondował z przebiegiem procesu cywilnego. Można w nim wyróżnić pięć rozdziałów, które obejmowały następujące kwestie:
- rozdział I – przepisy określające zakres działania urzędu pretora i zasady postępowania przed nim;
 - rozdział II–III – poszczególne powództwa, o które można było ubiegać się u pretora celem realizacji poszczególnych roszczeń;
 - rozdział IV – egzekucja wyroku;
 - rozdział V – środki ochrony pozaprocessowej.

Układ edyktu pretorskiego, w sumie mało przejrzysty, nie wynikał z przesłanek naukowych, ale został wprowadzony z racji praktycznych. Systematyka edyktowa, mimo że była mało czytelna, znalazła szerokie zastosowanie w literaturze prawniczej. Ponadto została wykorzystana przy sporządzaniu zbiorów prawa w okresie późnego cesarstwa, w *Kodeksie Teodozjańskim* oraz w *Digestach* i *Kodeksie Justyniana*.

§ 14. Systematyka *Instytucji Gajusa*

- § 14 Największe znaczenie zyskała trójjednolita systematyka zastosowana przez Gajusa; na początku swoich *Instytucji* (§ 20, 7) przedstawia ją on w następujący sposób: *Omne [...] ius, quo utimur, vel ad personas pertinet vel ad res vel ad actiones* („Wszelkie prawo, którym się posługujemy, dotyczy albo osób, albo rzeczy, albo powództw”), Gajus, *Instytucje* 1, 8.

 Gajus zatem, zapewne czerpiąc z wcześniejszych osiągnięć jurysprudencki rzymskiej, podzielił całe prawo prywatne (w *Instytucjach* zajmuje się tylko prawem prywatnym) na:

- *personae* – prawo dotyczące osób,
- *res* – prawo dotyczące rzeczy,
- *actiones* – prawo dotyczące powództw.

Systematyka Gajusa znalazła duże zastosowanie w czasach późniejszych; została odwzorowana przez kompilatorów w *Instytucjach Justyniana* (VI w.), poprzez które oddziaływała na późniejsze podziały prawa. Do układu zastosowanego przez Gajusa w *Instytucjach* nawiązywały wielkie kodyfikacje prawa cywilnego XIX stulecia, francuski kodeks cywilny (zwany także Kodeksem Napoleona) z 1804 r. oraz austriacki

ki kodeks cywilny (*Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch* – ABGB) z 1811 r. Ponadto systematyka ta wpłynęła na układ kodeksu prawa kanonicznego z 1917 r.

§ 15. Systematyka pandektowa

Na przełomie XVIII i XIX w. wykształciła się nowa, tzw. pandektowa systematyka § 15 prawa rzymskiego (niem. *Pandektensystem*). Została ona wypracowana przez pandektystów (☞ § 24, 5), którzy chcieli przystosować prawo rzymskie do ówczesnych potrzeb.

 System pandektowy stanowił rozwinięcie i ulepszenie dawnego podziału rzymskiego. Istotną nowością było ograniczenie podziału do prawa prywatnego materialnego z pominięciem prawa procesowego (*actiones*) i wyodrębnieniem tzw. części ogólnej; podział ten był następujący:

I. **Część ogólna** – podmioty stosunków prawnych, ogólne pojęcie rzeczy (*res*) oraz czynności prawne.

II. **Część szczegółowa:**

- prawo rzeczowe,
- zobowiązania,
- prawo spadkowe,
- prawo rodzinne.

System pandektowy zdobył wielkie znaczenie w XIX i XX w.; nawiązywali do niego nie tylko twórcy podręczników prawa pandektów, ale także kodyfikacji, przede wszystkim niemieckiego kodeksu cywilnego (*Bürgerliches Gesetzbuch* – BGB) z 1896 r. Do tego systemu zasadniczo nawiązuje polski kodeks cywilny z 1964 r.

Rozdział drugi

HISTORYCZNY ROZWÓJ PRAWA RZYMSKIEGO

I. Historyczny rozwój źródeł prawa rzymskiego

§ 16. Pojęcie i rodzaje źródeł prawa rzymskiego

1. Pojęcie

§ 16 W literaturze prawniczej termin „**źródło prawa**” (*fons iuris*) oznacza bądź sposoby powstawania prawa, bądź też środki służące do jego poznania. Stosownie do tego podziału należy rozróżnić:

- **źródła tworzenia** (powstawania) prawa – *fontes iuris oriundi*,
- **źródła poznania** prawa – *fontes iuris cognoscendi*.

ORGAN USTAWODAWCZY	EFEKT
społeczeństwo (lub jego część)	zwyczaj (<i>mos</i>)
zgromadzenie ludowe	ustawy (<i>leges rogatae</i>)
zgromadzenie plebejskie	plebiscyty (<i>plebiscita</i>)
magistratury (pretor, edyl)	edykty (<i>edicta</i>)
senat	uchwały senatu (<i>senatus consulta</i>)
cesarz	konstytucje (<i>constitutiones</i>)
juryści	odpowiedzi, opinie (<i>responsa prudentium</i>)

Źródłami tworzenia prawa rzymskiego były wszelkie czynniki wpływające na powstanie i funkcjonowanie prawa w starożytnym Rzymie. Należy przez nie rozumieć zarówno organy, które stanowiły prawo (np. zgromadzenia plebejskie, senat, cesarz), jak i efekty działań tych organów (np. *lex rogata* – ustawa podjęta przez zgromadzenie ludowe, *plebiscitum* – ustawa podjęta przez zgromadzenie plebejskie czy *senatus*

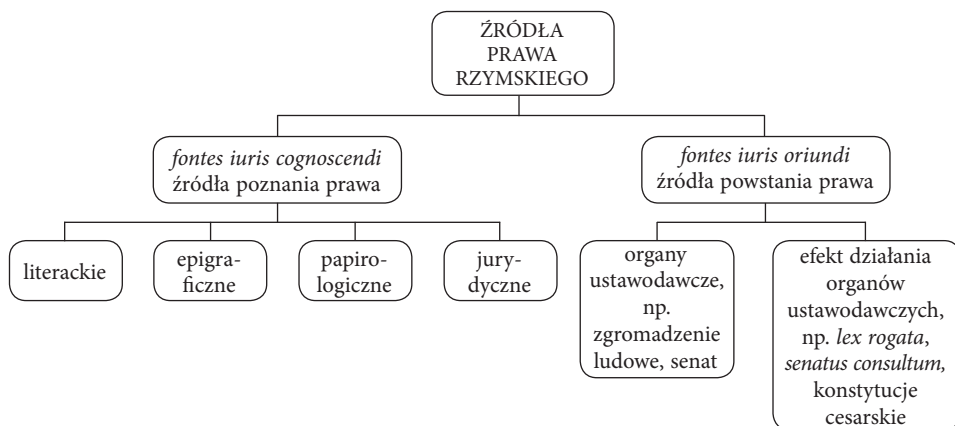
consultum – uchwała senatu). Sposoby tworzenia prawa ulegały w starożytnym Rzymie powolnej ewolucji w zależności od zmiany stosunków politycznych oraz społeczno-gospodarczych. W początkowym okresie podstawowym źródłem prawa był zwyczaj (*mos*, *consuetudo*, *ius non scriptum*), następnie zaś – normy prawa pisanego (*ius scriptum*), do których należały: ustawy zgromadzeń ludowych (*leges rogatae*), uchwały senatu (*senatus consulta*), edykty magistratur republikańskich, opinie jurystów oraz ustawy cesarskie (*constitutiones*).

2. Źródła poznania

Źródłami poznania prawa są wszelkie świadectwa (pomniki), za pośrednictwem których poznajemy prawo rzymskie. W literaturze tradycyjnie wyróżnia się następujące rodzaje źródeł poznania: literackie, epigraficzne, papirologiczne oraz jurydyczne.

Źródłami literackimi (zwanymi także nieprawniczymi) są utwory literatury rzymskiej i częściowo greckiej, które pomagają lepiej poznać stan i funkcjonowanie prawa w określonym momencie historii Rzymu. Do tej grupy źródeł należą dzieła pisarzy starożytnych, przede wszystkim historyków, a także retorów, filozofów, komediopisarzy, gramatyków.

Dla poznania prawa w późnym okresie cesarstwa użyteczne są utwory starożytnych pisarzy chrześcijańskich.

Źródłami epigraficznymi (gr. *epigraphé* – napis) są wszelkiego rodzaju inskrypcje (łac. *inscriptiones*), czyli napisy (zazwyczaj krótkie i zwięzłe, z wieloma skrótami – łac. *notae*, *sigla*) wykonane na trwałym materiale: kamieniu, metalu, kości, ceramice, tablicach woskowych. Inskrypcje mają duże znaczenie dla poznania prawa, ponieważ dotyczą aktów prawnych z zakresu różnych dziedzin prawa rzymskiego, prawa cywilnego, karnego, sakralnego, sądownictwa, ustroju miast i gmin rzymskich. Istot-

ne znaczenie dla poznania stosunków prawnych z zakresu prawa rodzinnego i spadkowego mają inskrypcje nagrobne.

Odrębną grupę źródeł stanowią źródła papirologiczne, które obejmują teksty (przeważnie w języku greckim) pochodzące głównie z Egiptu, sporządzone na papirusie (materiał pisarski sporządzany w starożytności z włókien rośliny cibory papirusowej rosnącej wówczas przede wszystkim w delcie Nilu).

Źródła jurydyczne stanowią w głównej mierze teksty zachowanych zbiorów prawa (np. *Kodeks Teodozjański*, *Kodeks Justyniana*, *Digesta*, *Nowele justyniańskie*) oraz pisma jurystów rzymskich (np. *Instytucje Gajusa*, *Sentencje Paulusa*). Z punktu widzenia wiarygodnego poznania instytucji prawa rzymskiego oraz odtworzenia etapów jego ewolucji źródła o charakterze jurydycznym mają zasadnicze i podstawowe znaczenie; źródła o charakterze nieprawniczym (literackie, epigraficzne, papirologiczne) pełnią funkcje pomocnicze i uzupełniające.

II. Rozwój rzymskiego prawa prywatnego

§ 17. Periodyzacja

§ 17 Rozwój rzymskiego prawa prywatnego przebiegał nieco odmiennymi etapami niż rozwój państwa rzymskiego. W literaturze wyróżnia się tradycyjnie następujące okresy (zob. schemat na s. 40):

1. Okres prawa archaicznego (lub starorzyskiego) – od początków Rzymu do poł. III w. przed Chr. (tj. do początku wojen punickich).
2. Okres prawa przedklasycznego – od poł. III w. przed Chr. do końca republiki.
3. Okres prawa klasycznego – od początku pryncypatu do 235 r., tj. do końca panowania dynastii Sewerów.
4. Okres prawa poklasycznego (schyłkowego), w którym wyróżnia się podokres prawa justyniańskiego – od 235 r. do śmierci cesarza Justyniana (565 r.).

§ 18. Prawo archaiczne (starorzyskie)

1. Początki prawa. Zwyczaj

1. Prawo zwyczajowe

§ 18 W początkowym, na poły legendarnym okresie rozwoju prawa rzymskiego, który przypada na czasy królewskie, podstawowym źródłem prawa były przekazywane z pokolenia na pokolenie niepisane normy prawne, często określane jako zwyczaj przodków (*mos maiorum*). O treści tego prawa nie mamy żadnych bezpośrednich